

ку II ст. Він справедливо наголошує вже на початку твору, що Київ – одне з найдавніших міст Європи [10, р. 33] й, коротко зауваживши про його колишню славу, повідомляє, що "близько дев'яти століть тому він був майже повністю зруйнований" внаслідок війн і пожеж, які тягнуться майже безперервно до його часу (хронологічна помилка тут очевидна) [10, р. 41-42]. З контексту можна здогадатися, що головними винуватцями занепаду колись блискучої столиці Русі стали татари, з якими козаки воюють і досі. Боплан нічого не говорить про походження козаків, вважаючи їх "русинами", тобто українцями, лише пов'язаними з військовою службою. Цікаво відзначити, що автор жодного разу не говорить про спорідненість "русинів" і "москвитів", на чому наголошували майже всі його попередники, очевидно, через недостатню обізнаність з історією Русі. Після занепаду та спустошення України татарами, які згодом стали вассалами турецького султана, її територію поступово підкорила Польща, а майже вся українська знать ополучилася та покатоличилася, крім невеликого числа дрібної шляхти, яка продовжує триматися канонів "грецької віри".

Значно краще Боплан обізнаний з подіями, що належать до його сучасності. Він знає про турецько-татарські напади на Україну, про майже щорічні морські походи козаків, які грабували Крим, руйнували Анатолію, здобували Трапезунд і спалили околиці самого Константинополя [10, р. 36], про велику війну на Поділлі в 1620-1621 рр., про яку повідомляє, що для переправи 600-тисячної армії султан Осман II побудував міст неподалік Ізмаїла [10, р. 64]. Згадує він про захоплення донськими козаками Азова й утримування ними цієї фортеці до 1642 р. [10, р. 60]. Але найкраще йому відомі події, звичайно, в яких він сам брав безпосередню участь: козацькі повстання, війни з росіянами, турками та татарами в 1632-1633 рр. [10, р. 133-134], будівництво фортеці Усть-Савроні, або Нового Концепполя в 1634-1635 рр., неподалік Очакова [10, р. 61], створення Кодацької фортеці та зруйнування її козаками Івана Сулими (Soliman) в 1635 р. і подальшу її відбудову [10, р. 51], побудова фортеці в Кременчуці в 1635 р. [10, р. 47], розгром повстанців Павла Павлюка під Кумейками військами Миколи Потоцького [10, р. 51] та спалення Черкас в 1637 р. [10, р. 47].

Остання історична подія, наведена в праці Боплана, відбулася вже після його від'їзду з України, але саме

вона, маючи гучний резонанс у Європі, очевидно, стала каталізатором до написання всього твору. Мається на увазі початок Хмельниччини та розгром польського війська під Корсунем 26 травня 1648 р. [10, р. 56]. Поза сумнівом, Хмельницького Боплан міг знати особисто.

Отже, праця Боплана, яка була видана та здобула популярність на фоні грандіозної національно-визвольної війни в Україні, відкриває собою цілу низку французьких видань, присвячених Хмельниччині, створених у середині XVII ст. Саме цей твір став одним з джерел до написання "Історії війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє [11] й, вірогідно, саме Боплан був одним з інформаторів автора ще однієї козакознавчої розвідки того часу П'єра Лінажа де Восьєнна [6, с. 12-13; 12].

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І.Кравця. – Львів: Каменяр, 1990.
2. Боплан Гійом Левассер де. Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археологии и историко-культурных исследований им. М.С.Грушевского / А.Л. Хорошкевич (отв.ред.), З.П. Борисюк (пер.с фр.), Я.Р. Дашкевич (вступ.ст.). – М., 2004.
3. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Володимир Косик (пер.з фр.). – Львів, 1998.
4. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: Пер. з фр. / АН УРСР; Археологічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – [1. вид.]. – К., 1990.
5. Боплан Г.Л. де. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де Боплан. – СПб., 1832.
6. Дашкевич Ярослав. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.8-12.
7. Дашкевич Ярослав. Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С.145-173.
8. Перналь Андрій, Ессар Денніс. Гійом Ле Вассер де Боплан військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.19-35.
9. Beaulan. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne, contenués depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façon de vivre, & de faire la guerre. Par le Sieur de Beaulan. – Rouen, 1660.
10. Beaulan Guillaume Le Vasseur de. Description d'Ukraine / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P., 2002.
11. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Pais, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précapites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P., 1668.
12. Linage de Vauciennes P. L'origine veritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne. – P., 1674.

Надійшла до редколегії 15.02.11

О. Машевський, д-р іст. наук

БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено відносини Великої Британії та Росії в період квітня-червня 1914 р. Особлива увага звертається на переговори стосовно укладання британсько-російської військово-морської конвенції.

This paper discusses the UK – Russia relationship during the period from April to June 1914. Special attention is drawn to the negotiations concerning the conclusion of the Anglo-Russian naval convention.

Вивчення витоків Першої світової війни, яка докорінно змінила хід світової історії й зокрема долю українського народу є важливим та актуальним для вітчизняних істориків. Передусім варто зосередити увагу на наукових проблемах навколо яких ще й досі точаться дискусії дослідників всесвітньої історії. Саме до таких питань належить висвітлення позиції Великої Британії напередодні Першої світової війни. Адже, незважаючи на те, що Лондон співпрацював в межах троїстої Антанти з Парижем та Петербургом, він намагався зберегти значну свободу дій, зокрема уникнути конфронтації з Берліном та Віднем, які складали основу німецько-австро-угорсько-італійського Троїстого союзу. Тому проблема остаточно визначення зовнішньополітичної орієнтації Великої

Британії в цей період була надзвичайно важливою, як для тодішніх великих держав, так і залишається дискусійним питанням для сучасних дослідників.

Незважаючи на те, що у значній частині мемуарів провідних дипломатів та державних діячів початку XX ст., а також великій кількості історичних праць розглядається питання британсько-російських відносин, помітні досить різні підходи стосовно цієї проблематики. Зокрема російські мемуаристи та дослідники тих подій наполягають на тому, що Велика Британія погодилася на пропозицію Росії підписати британсько-російську військово-морську конвенцію й лише ці дві держави лише не встигли офіційно ухвалити цей документ з причини початку Першої світової війни [7; 9; 13].

Британські автори дотримуються цілком протилежної точки зору, а саме, що Лондон не збирався обмежувати свою свободу дій у світовій політиці офіційними договірними відносинами з Петербургом й свідомо уникав відповідних російських пропозицій [2; 15; 25; 26]. Зважаючи на важливість та дискусійність запропонованої проблематики, автор статті робить спробу на основі документальних джерел визначити основні підходи та тенденції британсько-російських відносин напередодні Першої світової війни та наслідки цього для розстановки сил на світовій арені.

Прибуття великої німецької місії на чолі з генералом О. Ліманом фон Сандерсом до Османської імперії й відтак значне посилення позицій німецьких військових на Сході загрожувало порушенню балансу сил у світовій політиці й викликало гостру дипломатичну кризу у листопаді 1913 р. – січні 1914 р. Місія О. Лімана фон Сандерса стала потужним стимулом для подальшої консолідації країн Антанти. Вищезгадані обставини спонукали царську дипломатію звернути свою увагу на зміцнення союзницьких відносин зі своїми партнерами. На думку С. Сазонова, після укладання російсько-французької морської конвенції 1912 р. було завершено оформлення всього комплексу механізмів взаємодії між Парижем та Петербургом у сфері безпеки, й залишалося чекати нагоди, щоб перевірити його ефективність у випадку міжнародних ускладнень. Стосовно Великої Британії, то, за твердженням цього дипломата, між нею та Росією не існувало формалізованого договору, "окрім угоди 1907 р., яка не стосувалась Європи, і зв'язки між двома країнами почали міцнішати лише за кілька років до початку світової війни з причини усвідомлення солідарності наших (російсько-британських – *авт.*) інтересів перед загрозою, яка насувалася з боку центральноєвропейських держав" [13, с. 139]. За мемуарами С. Сазонова, "поява на Босфорі німецької військової сили (місії О. Лімана фон Сандерса – *авт.*) з нечуваними повноваженнями, стала для Росії тим вирішальним моментом, який змусив її шукати зближення з Великою Британією у формі більш предметній, ніж нічим не конкретизоване усвідомлення спільної з нею небезпеки" [13, с. 140].

У цьому контексті характерними є перемовини Миколи II з британським послом Дж. Бьюкененом 3 квітня 1914 р. Російський імператор почав розмову із шантажу свого візаві, згадавши той факт, що у березні 1914 р. в його країні низкою публікацій у пресі, розпочалась масштабна кампанія за перегрупування міжнародних альянсів на основі налагодження німецько-російських союзницьких відносин. Микола II не приховував, що цю діяльність організували впливові політичні кола на чолі з колишнім керівником уряду графом С. Вітте, які довели значні переваги зближення з Німеччиною, на відміну від сумнівної користі, яку мала б угода з Великою Британією [2, с. 126]. Микола II чудово усвідомлював велику занепокоєність британської дипломатії посиленням цієї тенденції у російському політикумі й хотів використати її задля впливу на Лондон у потрібному для його країни напрямку [22, р. 777-779]. Далі російський можновладець наголосив, що "не було нічого, що заважало б зближенню Німеччини з Росією, крім питання Дарданелл" [21, р. 781].

Дж. Бьюкенен писав у своєму звіті до Е. Грея про ці переговори, зазначивши, що російський імператор вважав однією з головних загроз для його країни саме німецьку політику стосовно Протоку, оскільки "він отримав достовірну інформацію від секретного агента у Відні, що Німеччина прагнула отримати таке становище в Константинополі, яке дозволить їй повністю зачинити

Росію у Чорному морі. Він (Микола II – *авт.*) буде протистояти цьому всіма засобами й не зупиниться навіть перед війною, якщо вона буде цьому єдиною альтернативою" [21, р. 781]. Після того Микола II, нагадавши про зростання міжнародної напруженості, сказав, що "хотів би бачити міцний зв'язок між Англією та Росією у вигляді чисто оборонного союзу" [2, с. 126]. На зауваження Дж. Бьюкенена про складність вирішення цього завдання, він відповів, що "у будь-якому випадку можна було б укласти договір на зразок того, що існує між Англією і Францією" [2, с. 126].

Дж. Бьюкенен відповів, що для Великої Британії буде нереально надіслати, у випадку необхідності, війська для допомоги російській армії. Микола II досить красномовно зауважив: "Людей у мене більш ніж достатньо, і така допомога буде непотрібною, але можна було б успішно зорганізувати співробітництво британського та російського флотів. Наша співпраця зараз обмежена питанням Персії, проте я схильюсь до її розширення у вигляді якого-небудь акту, що констатує факт англо-російського співробітництва в Європі" [2, с. 127].

Щоб додатково стимулювати Форін офіс, взяти до уваги російські пропозиції, Микола II на цій же зустрічі 3 квітня 1913 р. детально обговорив з Дж. Бьюкененом досить болючі для Лондона проблеми російсько-британських суперечностей в Ірані й висловив думку про можливість суттєвих поступок його країни у цих питаннях [22, р. 782].

Досить важливою для розуміння впливу проблеми Протоку на перспективи поглиблення російсько-британських союзницьких відносин є розмова Дж. Бьюкенена з російським міністром закордонних справ С. Сазоновим, яка відбулася після аудієнції цього британського дипломата у Миколи II й висвітлена у його листі Е. Грею. Згідно цього документу, С. Сазонов наголосив своєму візаві: "Те, що імператор сказав про політику Німеччини щодо Протоку, базується на секретній військовій інформації, яка могла бути й помилковою. Однак, поза сумнівом, Німеччина налаштована на здобуття протекторату над Туреччиною. Росія не буде вдаватися до агресивних дій щодо Туреччини, доки вона залишатиметься незалежною, але ніколи не дозволить їй стати підпорядкованою іншій державі" [22, р. 782]. Після того С. Сазонов деталізував та прокоментував пропозиції Миколи II. Зокрема він зауважив: "Союзу (Антанти – *авт.*) потрібно надати чітко визначеного характеру задля того, щоб Німеччина усвідомила, що, якщо вона буде проводити агресивну політику, їй доведеться протистояти об'єднаним силам Англії, Франції та Росії. Таке розуміння, на думку Його величності (Миколи II – *авт.*), гарантує мир у Європі, оскільки Німеччина надто боїться британського флоту, щоб ризикувати війною, під час якої цей флот буде проти неї" [22, р. 782].

Керівник Форін офісу Е. Грей, його перший заступник А. Нікольсон та інші високопосадовці британського зовнішньополітичного відомства в період 7-16 квітня 1914 р. зробили низку приміток на вищезгаданій кореспонденції Дж. Бьюкенена від 3 квітня, проаналізувавши перспективи політики лондонського кабінету стосовно поглиблення відносин з Росією й зокрема ставлення до російських пропозицій, зроблених Миколою II та С. Сазоновим. Британська дипломатія передбачала, що громадська думка її країни ще "не готова сприйняти ідею дружньої угоди з Росією на зразок англо-французького договору..." [22, р. 782-783]. У той же час у Лондоні вважалося за доцільне використати російські прагнення до подальшого зближення з Великою Британією, щоб поліпшити британські позиції у суперечностях з Росією в Ірані. Принаймні, Форін офіс не збирався

робити суттєві кроки назустріч царському уряду, доки той не означить своє ставлення до іранських проблем у вигідному для Лондона розумінні. Як зазначав прем'єр-міністр Г. Асквіт, навіть за умов вищезгаданих поступок Росії, він вважав за можливе укладання згодом лише військово-морської конвенції на зразок британсько-французької, яка почне працювати виключно за умови початку війни з Німеччиною після того, як уряди цих країн приймуть принципове рішення про свою участь у цьому збройному конфлікті [22, р. 783]. Тобто, ця угода, у випадку її підписання, у розумінні Е. Грея, ні до чого "не зобов'язувала б уряди" під час принципового прийняття рішень, а лише регламентувала взаємодію між військово-морськими силами [22, р. 783].

Франція, усвідомлюючи прагнення Росії до поглиблення союзницьких відносин з Великою Британією, не лише демонструвала Петербургу своє позитивне ставлення до цього, але й, щоб додатково стимулювати цю активність російської дипломатії, пообіцяла царському уряду свою найдієвішу підтримку. Як писав до Петербурга російський посол у Парижі О. Ізвольський 5 (18 березня) 1913 р., французьке керівництво розуміло, що, незважаючи на політичну угоду та військово-морську конвенцію між Францією та Великою Британією, ці документи не можуть змусити жодну зі сторін до участі у війні на боці свого союзника й "навіть чи можна укласти більш зобов'язуючі угоди ніж ті, які вже існували" [8, с. 43-44]. Тому і французький прем'єр-міністр Г. Думерг, і президент Р. Пуанкаре вважали, що найпродуктивнішим шляхом посилення Антанти буде саме відповідне оформлення союзницьких відносин між Лондоном та Петербургом, "яке змусить Велику Британію взяти на себе більш конкретні зобов'язання" [8, с. 44]. Задля цього, Г. Думерг пообіцяв, що під час візиту Е. Грея до Парижа разом із королівською родиною 8 (21) квітня 1914 р., він "особисто підніме це питання у розмові з англійським міністром. Р. Пункаре, – як доповідав до російського МЗС О. Ізвольський, – висловився в такому ж сенсі й виявив бажання звернути увагу на це питання короля Георга" [8, с. 45].

Хоча під впливом свого французького союзника Е. Грей та Георг V таки дали згоду на ведення переговорів з Росією, метою яких повинно було стати укладання не лише морської конвенції, але й політичної угоди, однак Велика Британія натомість знову наголошувала царському уряду, що спочатку хоче отримати від нього поступки як у іранському, так і в тибетському питанні [7, с. 208].

Можна погодитись з думкою британського дослідника М. Андерсона, що Росія була значно більше зацікавлена у співпраці з Великою Британією, на Близькому Сході, ніж її партнер, оскільки встановлення німецького контролю над Протоками завдавало набагато вагомшої шкоди інтересам царському уряду, ніж паризькому та лондонському кабінетам. Тому, не дивно, що для цих західних держав існувала спокуса скористатись такою російською слабкістю, щоб здобути собі певні переваги в інших питаннях світової політики [15, р. 304]. Згідно мемуарів Дж. Бьюкенена, британська дипломатія намагалась робити наголос у своїх відносинах з Росією саме на владнанні суперечностей у Ірані, Тибеті та Афганістані. Микола II у свою чергу "хотів якомога швидше завершити ці переговори, щоб він міг спокійно спати, не побоюючись розриву англо-російської згоди" [2, с. 129].

Тому характерно, що, незважаючи на обурення російської преси, царський уряд не чинив суттєвої протидії новим англо-перським нафтовим угодам, які надавали право концесійній компанії видобувати нафту на території всього Ірану, що порушувало угоду 1907 р.

про поділ цієї країни на сфери впливу [29, р. 810]. Більш того, Лондон домагався обмеження впливу російських банків на фінанси та податкову систему російської північної зони впливу, а також висловив пропозиції щодо суттєвих поступок йому з боку царського уряду у тибетському та афганському питаннях [7, с. 210-212]. Російський посол у Лондоні О. Бенкендорф писав, що такі вимоги британського кабінету не лише ставили під сумнів можливість успішних переговорів, щодо підписання військово-морської конвенції, але й загрожували "подальшому існуванню Згоди (Антанти – *авт.*)" [1, с. 228]. Однак, як виявилось, задля забезпечення своїх інтересів у питанні Проток, Петербург був налаштований дослухатись до вищезгаданих побажань Лондона, оскільки на той час проблема Босфора та Дарданелл стала дедалі пріоритетнішим напрямком російської політики.

Занепокоєння царського уряду можливістю встановлення німецького контролю над Протоками, разом із загальним зростанням міжнародної напруженості, спонукало Морське міністерство та Морський генеральний штаб ще з кінця 1913 р. вдатися до розробки нового перспективного військового плану. Згідно з ним, головним завданням російського військово-морського флоту було проведення масштабної операції із захоплення Босфора та Дарданелл. Обов'язковою передумовою для успішності цих дій, визнавалась співпраця російського та британського флотів у вигідному для Петербурга напрямку [6, с. 36-54; 14, л. 15 об.]. Що характерно, вищезгадані проекти розроблялися паралельно із зусиллями царських дипломатів щодо підписання британсько-російської військово-морської конвенції, й ці два процеси мали взаємний вплив.

Отже, згідно плану військово-морської кампанії, розробка якої була завершена наприкінці весни 1914 р., вже на початку можливої війни між країнами Антанти та Троїстого союзу, Росія повинна була зосередити головні сили свого флоту у Чорному та Середземному морях та захопити Протоки між ними, тобто Босфор і Дарданелли, ударом військово-морських сил з двох сторін. Як передбачали російські стратеги, головні перепони цим планам могли створити як потенційно ворожа Німеччина, так і Велика Британія. Тому потрібно було стимулювати їхнє взаємне протистояння на морі, на північному театрі військових дій. Щоб Велика Британія не зайняла вибірковою позицією й своїми активними діями паралізувала німецький флот, російський морський генштаб планував запропонувати Лондону масштабну операцію висадки десанту у німецькій Померанії, в якій би брали участь головні сили британського флоту задля забезпечення десантування російських військових частин. Тим часом росіяни повинні були перевести значну частину кораблів з Балтійського моря до Середземного й створити таким чином перевагу там російського та французького флотів над ворожими (австро-угорською та італійською) ескадрами, що створило б зручні умови російським військово-морським силам для штурму Дарданелл. Після захоплення Проток, згідно розрахунків російського морського Генштабу, російські флоти у Чорному та Середземному морях повинні були об'єднатись й захищати підступи до Дарданелл від залишків, знесилених у взаємній боротьбі у Північному морі, німецького чи навіть, британського флотів [7, с. 205-207].

Для того, щоб ці плани могли бути реалізовані, царський уряд вважав за необхідне отримати ще до війни згоду Великої Британії на використання російськими кораблями британських баз у Східному, а від Франції у Західному Середземномор'ї. Розуміючи, що лондонський кабінет, знаючи про ці російські зазіхання щодо Проток, виступить категорично проти них, морський

генштаб рекомендував своєму уповноваженому на переговорах про підписання військово-морської конвенції, капітану, флігель-ад'ютанту М. Волкову по можливості взагалі уникати теми Проток, а якщо про неї зайде мова у контексті становища в Середземномор'ї, обмежитись міркуваннями загального характеру [4, с. 99].

Помітно впливало на політику великих держав, в тому числі вищезгадані британсько-російські зносини навколо укладання військово-морської конвенції, загострення відносин між Грецією та Османською імперією Адже весною – влітку 1914 р. загострилися відносини між Грецією та Османською імперією внаслідок їхніх суперечностей стосовно належності островів у Егейському морі. Це додатково актуалізувало комплекс проблем, пов'язаних з питанням Босфора та Дарданелл [25, р. 27-28]. Тому існувала загроза, що Османська імперія, як і під час італійсько-турецької війни, знову може повністю припинити судноплавство Протоками, що зумовило б важкі наслідки для російської економіки [5, л. 2; 23, р. 336-337].

Росія сподівалась, що у такому випадку, задіявши свій військово-морський флот, змусить Порту силою знову відкрити Босфор та Дарданелли. Царський уряд побоювався, що Німеччина може завадити вищезгаданим планам. Однак в Петербурзі були впевнені, що Берлін не втрутиться у цей вірогідний конфлікт щодо Проток, якщо на той час буде діяти російсько-британська військово-морська конвенція [9, с. 232].

Певну надію Росії на спільні дії країн Антанти у питанні забезпечення функціонування Проток дала нарада 15 червня 1914 р. Е. Грея з російським та французьким послами, скликана задля обговорення цієї проблеми. На ній керівник британського зовнішньополітичного відомства висловив припущення, що, у випадку грецько-османського конфлікту, "Протоки можуть бути закриті на багато тижнів чи місяців", якщо Порта вирішить таким чином забезпечити захист Дарданелл від грецького флоту. Щоб завадити такому розвитку подій, Е. Грей запропонував: "Ми могли б надіслати військові кораблі до Проток, щоб, з одного боку, гарантувати те, що Туреччина не наважиться закрити Протоки для торговельних кораблів, а з іншого, щоб зробити такі її дії непотрібними, не дозволивши жодному грецькому військовому кораблю туди увійти" [30, р. 260-261].

Незважаючи на те що російський посол у Великій Британії граф О. Бенкендорф з початку травня 1914 р. намагався всіляко активізувати початок предметних переговорів стосовно підписання вищезгаданої конвенції, російський представник капітан М. Волков лише 6 червня був прийнятий британським уповноваженим адміралом принцом Л. Баттенбергським. Капітан Волков звітував начальнику морського генштабу адміралу А. Русіну: "Англійський уряд з цим питанням не квапиться, але поспішність виявляє Франція. Принц Баттенбергський з дружиною їде до Росії в серпні, і йому доручено увійти у зносини з цього питання з Морським міністерством. Перед своїм від'їздом він збирається викликати мене для обміну думками з метою підготувати себе для подальших переговорів. Його світлість позитивно налаштована до цих переговорів" [3, с. 208].

Велика Британія, отримуючи значні політичні аванси від царського уряду й запевняючи його у своїй зацікавленості у поглибленні співпраці з ним, не лише уникала конкретних зобов'язань, але й вимагала, щоб ці перемовини мали секретний характер. Незважаючи на це, кайзерівська дипломатія з середини квітня 1914 р. уважно відслідковувала та аналізувала контакти Лондона та Петербурга саме у контексті можливості укладання військово-морської конвенції між ними [24, S. 593-645].

Як зазначав німецький посол у Лондоні К. Ліхновський у звіті канцлеру Т. Бетман-Гольвегу, він зустрівся 24 червня 1914 р. з керівником Форін офісу Е. Греєм і, виконуючи доручення свого уряду, "прямо і відверто" заявив йому, що у випадку, якщо підтвердиться інформація про те, що Лондон підтримує авантюри пропозиції Петербурга, спрямовані насамперед проти Берліна, то буде зруйновано ті "щирі британсько-німецькі відносини, що встановились з часу останньої балканської кризи" [32, S. 630-632].

Е. Грей чудово зрозумів про що йдеться. Як стверджує цілком обґрунтовано сучасний український дослідник К. Русаков, цей дипломат у листі до британського посла в Петербурзі Дж. Бьюкенена, наголосив про реальну загрозу стрімкого погіршення відносин його країни з Німеччиною внаслідок підозр берлінського кабінету, які базувались на свідченнях секретних агентів з Лондона та Петербурга про те, що вже "дійсно існує військово-морська конвенція... і, що вона включає домовленість про відкриття Проток (для російських кораблів – *авт.*)" [11, с. 110].

25 червня 1914 р. Е. Грей скаржився російському послу в Лондоні О. Бенкендорфу, що відтоді змушений був виправдовуватися не лише перед Німеччиною, але і парламентом власної країни, який був стурбований, що вищезгадана інформація стане додатковим стимулом для посилення німецької програми будівництва військово-морського флоту, що у Великій Британії сприймалося, як безпосередня для неї загроза. Тому відповідаючи на запит палати громад, Е. Грей наголошував, що "вже п'ять років, з часу візиту О. Ізвольського до Лондона, він не вів жодних переговорів з Росією щодо можливості відкриття Проток для її військових кораблів" [29, р. 809].

Звичайно, вищезгаданий дипломатичний та внутрішньополітичний скандал ще більше мінімізував прагнення Форін офісу до результативних переговорів з царським урядом, принаймні найближчим часом. Водночас лондонський кабінет, не бажаючи ускладнювати відносини з Росією, вважав за доцільне не позбавляти її надії на успішне завершення цих перемовин, продовжуючи використовувати їх, як засіб впливу у суперечностях двох країн в Ірані. Загострення міжнародних відносин після вбивства сербським терористом Г. Принципом спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда 28 червня 1918 р. також спонукало британське адміралтейство до продовження консультацій з російським уповноваженим капітаном Волковим [16, S. 293-295; 17, S. 298].

Щоправда, задля цього Петербургу довелося вдатися до чергових реверансів у бік Лондона. 11 (24) червня російський міністр закордонних справ С. Сазонов запевнив британського посла Дж. Бьюкенена про те, що царський уряд гарантує непорушність англійських інтересів у Ірані. Більш того, С. Сазонов висловив пропозицію "надати Англії не менше забезпечення її індійських володінь, ніж те, яке їй було зроблене Японією у 1902 р. (згідно британсько-японського союзного договору – *авт.*)" [12, с. 408-409]. За твердженням цього російського дипломата, все це він робив тому, що вважав "своїм найближчим завданням укладання угоди з морських питань" [12, с. 409]. Як стверджує британський історик М. Андерсон, "у червні 1914 р. Сазонов готовий був навіть погодитись на перехід нейтральної зони в Персії до Великої Британії, щоб отримати таким чином її допомогу Росії у випадку німецької загрози на Близькому Сході" [15, р. 304].

11 (24) червня 1914 р. з Дж. Бьюкененом зустрівся Микола II й наголосив "на важливості не відкладати

підписання цієї угоди" [12, с. 409]. Після того британський посол був ще й запрошений російським імператором на окремий офіційний прийом, на якому він вручив йому особистого листа до короля Георга V [7, с. 205-207].

Завдяки вищезгаданим зусиллям царського уряду було в загальних рисах навіть, розроблено проект російсько-британської військово-морської конвенції [31, р. 182-184]. Якщо для Росії був важливим результат, а саме швидке підписання документа, який мав би конкретні зобов'язання, то британська дипломатія була зацікавлена переважно у самому процесі ведення переговорів, оскільки використовувала його для отримання переваг у інших галузях двосторонніх взаємин. Можна зробити висновок, що Форін офіс, намагався якомога далі відкласти підписання цієї домовленості й хотів надати їй характеру лише консультативного документа, який регламентуватиме певні технічні деталі взаємодії флотів двох держав і залишить Лондону свободу дій у питаннях світової політики насамперед у його відносинах з Німеччиною.

С. Сазонов стверджував у своїх мемуарах, що "для підписання акту конвенції, англійський уряд збирався надіслати (у серпні 1914 р. – *авт.*) до Петербурга адмірала британської служби принца Людовіка Баттенберзького, одруженого на старшій сестрі імператриці Олександри Федорівни" [13, с. 144]. Британський посол у Петербурзі Дж. Бьюкенен у своїх спогадах, навпаки, категорично заперечив такі плани свого уряду і стверджував: "Те, що Велика Британія стала союзником Росії як на суходолі, так і на морі, зумовлено лише порушенням нейтралітету Бельгії" [2, с. 128]. Британський посол, за його свідченням, кожного разу, коли Микола II у розмові з ним піднімав тему "перетворення англо-російської згоди у чисто оборонний союз, відповідав, що це дасть додаткові аргументи тим, хто звинувачує британський уряд у підтриманні войовничих настроїв у Росії" [2, с. 128].

У той час, як Берлін та Відень вважали загрозою для власних інтересів, в тому числі стосовно Проток, російські амбіції на Чорному морі, Петербург непокоївся внаслідок посилення османських військово-морських сил, що, могло звести нанівець його плани стосовно Босфора та Дарданелл [10, л. 6]. Щоб нейтралізувати ці загрози, царський уряд знову ж таки, мав надію на успішну взаємодію із своїми союзниками по Антанті.

С. Сазонов у доповіді Миколі II від 25 листопада (8 грудня) 1913 р. наголошував: "Є всі підстави стверджувати, що в 1914-1916 рр. турецький військово-морський флот, за якісними характеристиками його кораблів та потужності їх артилерії", буде переважати російський [19, с. 379]. На думку С. Сазонова, такі тенденції ставили під загрозу реалізацію одного з головних завдань російської зовнішньої політики, "на підготовку до вирішення якого було витрачено впродовж тридцяти останніх років сотні мільйонів рублів" [19, с. 378], а саме "захоплення нашою (російською – *авт.*) армією та флотом, якщо обставини зроблять це необхідним, Проток та Константинополя" [19, с. 381].

Як переконав Миколу II російський міністр закордонних справ, задля того, щоб Росія могла забезпечити ці свої інтереси принаймні у випадку розпаду Османської імперії, його держава повинна, окрім активізації подальшої підготовки до "босфорської операції", ще й подбати про пошуки союзників для цього. Зокрема С. Сазонов вважав, що це завдання "можна вирішити у союзі з Францією й, можливо, Англією, принаймні заручившись сприятливим нейтралітетом останньої" [26, р. 144].

У цьому контексті досить важливими для Росії були ті обставини, що посилення османського флоту відбувалось завдяки допомозі британських військово-

морських радників на чолі з адміралом А. Лімпсом. Сучасні броненосці, для Порти будувались англійськими фірмами, а створенням османських верфей та морських арсеналів керували британські фахівці. Зважаючи на це, у Петербурзі передбачали, що, поглибивши союзницьку співпрацю з Великою Британією, царський уряд зможе переконати Лондон обмежити чи принаймні пригальмувати надання ним вищезгаданої допомоги Порті у посиленні її військово-морської потуги.

Однак, як виявилось, царський уряд не мав вагомих аргументів, щоб спонукати Велику Британію переглянути ці вигідні для неї контракти. 30 травня 1914 р. російський посол у Лондоні О. Бенкендорф висловив Е. Грею вищезгадані побоювання стосовно місії адмірала А. Лімпса. Е. Грей відповів, що "якби дійсно діяльність англійських морських офіцерів у Туреччині загрожувала Росії, то англійський уряд не дав би на неї дозволу... Якби він відмовився від цих прохань Порти, то вона б звернулася за допомогою до Німеччини, що суперечило б інтересам як Росії, так і Англії" [18, с. 287-288].

У травні – червні 1914 р. С. Сазонов неодноразово звертався до Форін офісу з проханням загальмувати спорудження двох дредноутів й відтермінувати укладання контракту на виготовлення ще одного корабля такого класу, щоб дати можливість царському уряду вжити заходи, з метою запобігти порушенню балансу сил на Чорному морі на користь Порти за рахунок прискорення будівництва, а також закупівлі кораблів для власного флоту. Британський уряд і відповів, що він не має важелів впливу на приватні суднобудівельні компанії, які керуються у цьому питанні лише власними фінансовими інтересами. Однак було помітно, що дещо відкладалося введення у експлуатацію, майже готових кораблів для османського флоту [20, р. 90]. Такі дії лондонського кабінету можна пояснити бажанням впливати за допомогою цих важелів на його переговори з Росією.

Стрімке загострення міжнародних відносин в період передвоєнної липневої кризи, в свою чергу, спонукало Велику Британію продовжити зволікання щодо передачі Порті двох дредноутів. У результаті на початку світової війни вони були конфісковані для британського флоту [27, р. 3-4].

Не надто успішними були спроби Петербурга впливати на Париж, щоб він обмежив кредитування Порти французьким капіталом і таким чином спричинив брак фінансових ресурсів у османського уряду для замовлення будівництва нових військових кораблів. Паризький кабінет наголошував, що кошти, надані його країною, витрачаються переважно на виплату кредитів, які Порти взяла ще під час балканських війн, і тому ці застереження Петербурга не надто обґрунтовані [20, р. 91-92].

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків та узагальнень. Царський уряд усвідомлював, що зазнав дипломатичного фіаско під час кризи, викликаній місією О. Лімана фон Сандерса, через те, що не отримав достатньої підтримки Великої Британії. Тому Петербург докладав значних зусиль для консолідації Антанти і російсько-британського зближення шляхом укладання військово-морської конвенції між двома країнами, сподіваючись, що, окрім іншого, вона забезпечить Росії сприяння британського флоту у випадку військових операцій на Протоках під час майбутньої війни, а також дипломатичну підтримку протягом чергового дипломатичного конфлікту. Франція розглядала спроби петербурзького кабінету укласти цю угоду з Лондоном, як один з неефективніших шляхів подальшої військово-політичної інтеграції країн Антанти й тому намагалась активно сприяти цьому процесу.

Велика Британія, враховуючи наполегливість своїх союзників, погодилась розпочати переговори щодо укладання російсько-британської конвенції, проте обумовлювала це поступками Росії у суперечностях двох держав на Середньому Сході. Незважаючи на те що царський уряд пішов на зустріч лондонському кабінету у вищезгаданих питаннях, Форін офіс відверто гальмував переговорний процес й визнавав можливість укладання лише договору, який мав би консультативний характер і не позбавляв його свободи дій у світовій політиці. Однією з причин цього було небажання Лондона псувати відносини з Берліном, який висловлював підозри щодо можливості підтримки Великою Британією російських амбіцій стосовно Чорноморських проток. До того ж, у Лондоні усвідомлювали, що реальна російсько-британська військово-морська співпраця зумовить посилення будівництва німецького, а також австро-угорського флотів, що буде вже безпосередньою загрозою для британських життєво важливих інтересів.

Російські союзники по Антанті – Франція та Велика Британія не пішли назустріч царському уряду щодо заходів задля гальмування стрімкого посилення османського військово-морського флоту. Внаслідок цього продовжувалась його модернізація за допомогою британських офіцерів, а також завдяки будівництву нових потужних кораблів на британських верфях та фінансуванні цих приготувань переважно за рахунок французьких кредитів. Петербург переконував своїх партнерів, що це посилює загрозу для його безпеки на Чорному морі. Однак насамперед він побоювався, що такі тенденції зведуть нанівець російські плани – за слушної нагоди взяти під контроль Босфор та Дарданелли. Лондон та Париж наголошували своєму партнеру, що, задля вгамування його амбіцій, не хочуть жертвувати своїми вагомими економічними інтересами та, до того ж, якщо вони навіть це зроблять, то дану нішу досить швидко заповнять їхні німецькі конкуренти.

Отже Велика Британія прагнула зберігати певну свободу дій й утриматись від посилення зближення із своїми партнерами по Антанті, насамперед Петербургом, щоб уникнути конфронтації з Троїстим союзом. Це демонструвало слабкість Антанти й заохочувало її супротивників, передусім Німеччину до рішучих дій у світовій політиці, що стало однією з причин вибуху Першої світової війни.

1. Бенкендорф – Сазонов. Лондон, 9 июня / 27 мая 1914 // Международные отношения в эпоху империализма (Далі – МОЭИ). – М., 1933. – Серия 3. – Т. 3. – № 188. 2. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары. – М.-Мн., 2001. 3. Волков – Русин. Лондон, 6 июня / 24 мая 1914 // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 3. – № 175. 4. Журнал совещания у начальника морского Генерального штаба. 13 (26 мая) 1914. // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 3. – № 86. 5. Запись лекции прочитанной в Ставрополье Лиртваго Д.Ф. на тему: "Проливы и уход из министров иностранных дел Миллюкова" // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1751. 6. Захер Я.М. Константинополь и Проливы // Красный архив. – 1924. – Т. 7. 7. Игнатьев А.В. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1914 гг.). – М., 1962. 8. Извольский – Сазонов. Париж, 18/5 марта 1914 // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 2. – № 42. 9. Лунев Ю.В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907-1914 гг.). Дисс... канд. ист. наук. – М., 2003. 10. О целях наших на Проливах. Записка Н.А. Базилы. Ноябрь 1914 // Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 1866. 11. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892-1920 гг. Дисс... канд. ист. наук. – Луганск, 2003. 12. Сазонов – Бенкендорф. С.-Петербург, 25/12 июня 1914 // МОЭИ. – Серия 3. – Т. 3. – № 361. 13. Сазонов С. Д. Воспоминания. – Минск, 2002. 14. Стратегическая записка по Морскому генеральному штабу. Предварительные соображения о Константинопольской операции. 1 декабря 1914 // РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 1873. 15. Anderson M.S. The eastern question. 1774-1923. – London, 1965. 16. Benckendorff – Sazonow. London, den 19 Juni / 2 Juli 1914 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. – B. III. – № 1066. 17. Benckendorff – Sazonow. London, den 3 / 16 Juli 1914 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. – B. III. – № 1068. 18. Benckendorff – Sazonow. London, den 30 Mai / 12 Juni 1914 // Graf Benckendorff Diplomatischen Schriftwechsel. – B. III. – № 1061. 19. Bericht des russischen Außenministers Sazonow an den Zaren. St. Petersburg, den 25 November (8 Dezember) 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914. – Berlin, 1924. – B. 3. – № 1157. 20. Bobroff R.P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits. – London-New York, 2006. 21. Buchanan – Grey. St. Petersburg, April 3, 1914 // British documents on the origins of the war, 1898-1914 (Далі – B.D.). – L., 1927-1951. – Vol. X. – Part. I. – № 537. 22. Buchanan – Grey. St. Petersburg, March 31, 1914 // B.D. – Vol. X. – Part. I. – № 536. 23. Bunsen – Nicolson. Vienna, June 22, 1914 // B.D. – Vol. X. – Part. I. – № 374. 24. Die Verhandlungen über die Englisch-Russische Marine Convention. April bis Juli 1914. Kapitel CCC // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. (Далі – G.P.). – B. 39. – № 15862-15889. 25. Dantas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemnos, Samothrace. – Athens, 1987. 26. Graves P.P. The question of the Straits. – L., 1971. 27. Grey – Beaumont. Foreign Office, 3 août 1914 // Les pourparlers diplomatiques 3 août – 4 novembre 1914. Le second livre bleu anglais. Correspondance relative aux événements qui ont amené rupture des relations avec la Turquie. – Paris, 1915. – № 1. 28. Grey – Buchanan. Foreign Office, June 25, 1914 // B.D. – Vol. X. – Part. II. – № 554. 29. Grey – Buchanan. Foreign Office, June 25, 1914. Ten. № 283 // B.D. – Vol. X. – Part. II. – № 554. 30. Grey – Bertie. Foreign Office, June 15, 1914 // B.D. – Vol. X. – Part. I. – № 282. 31. Le texte de l'accord naval anglo-russe. Pétersbourg, 13/26 mai 1914 // Histoire de la Guerre de 1914 d'après les documents officiels. – Bruxelles, 1914. – T. I. 32. Lichnowsky – Bethmann Hollweg. London, den 24 Juni 1914 // G.P. – B. 39. – № 15884.

Надійшла до редколегії 16.02.11

I. Орищенко, асп.

В. О. БІЛЬБАСОВ ТА ЙОГО ВНЕСОК У СТАНОВЛЕННЯ МЕДІЄВІСТИКИ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Стаття присвячена розвитку медієвістики у Київському університеті у другій половині XIX ст. на прикладі наукової діяльності В. О. Більбасова.

This article deals with the development of historiography of Middle Ages in the Kiev University during the second part of the XIX-th century on the example of scientific activity of V. Bilbasov.

60-ті рр. XIX ст. стали переломним моментом для становлення медієвістики у Київському університеті. Цей період характеризується переходом від викладання історії, середніх віків, до початку ґрунтовного дослідження її проблем. Якщо ще у 1843 р. поїздки молодих вчених на стажування за кордон вважалися необхідними для встановлення зв'язку між науковцями та передачею досвіду історичного дослідження, то після європейських революцій 1848 р. закордонні відрядження були призупинені, щоб забезпечитись від проникнення революційних ідей. З цієї ж причини з 1852 р. в Російсь-

кій імперії діяла заборона стосовно запрошення до університетів іноземних вчених [9, С. 279–280].

Закордонні відрядження відновлюються лише у 1862–1863 рр. в ході загальноімперської освітньої реформи та міністерської програми стосовно професорських стипендіатів. За указом міністра народної освіти від 1860 р. відтепер право виїзду на стажування надається лише політично надійним науковцям [9, С. 278].

Тим не менше, дефіцит кадрів відчувався, оскільки за кордон часто посилали людей недостатньо підготовлених, які не змогли написати наукову роботу і не мали права працювати в штаті вищих навчальних закладів,